

УДК 94 (477) «XVIII-XIX» [Потоцькі]

І.І. Кривошея
(м. Умань)**МІСТО УМАНЬ У ВЛАСНОСТІ ГРАФІВ ПОТОЦЬКИХ
(друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.):
ТЕРИТОРІЯ КОНФЛІКТУ, КОМПРОМІСУ ЧИ ВЗАЄМОДІЇ?**

Аналізується роль магнатів Потоцьких у розвитку Умані, зокрема в економічній та соціокультурній сферах, будівництві дивовижного парку «Софіївка» і процесі конфіскації міста за участь Александра Потоцького у листопадовому повстанні на користь російської держави.

The article analyzes the Potockis' role in Uman's development especially in economic, social and cultural spheres, building the magnificent Sofiyivka Park and the process of the town's confiscation by Russian Crown for Aleksander Potocki's participation in the November Rebellion.

Кожне місто являє собою складний соціоетнічний і культурний організм, історія котрого (тобто його минуле, що проходить через сьогодні) творить майбутнє.

Історію Умані почали писати ще в XVII ст., спираючись на автентичні документи, тощо. Констатуємо той факт, що історії Умані в повному обсязі та в редакції, близькій до об'єктивності історичного процесу, до сьогодні ще не створено, хоча на зламі XX–XXI ст. вже з'явилася ціла низка наукових праць, які ліквідують «білі плями» у висвітленні минулого славетного українського міста.

Використання джерельної бази для написання близької до реального минулого історії міста повинно ґрунтуватися на залученні широкого кола джерел, аналіз яких дозволить більш об'єктивно висвітлити спірні питання.

В історії міста, коли вона перебувала у власності Потоцьких, є чимало суперечливих подій і періодів, які в історіографії трактуються по-різному. Автори ж у свою чергу намагаються вписати джерела в свою концепцію й, отже, підбирають їх навмисне, а не намагаються побудувати наукові конструкції на ґрунті їх комплексного аналізу.

Можна визначити кілька знакових епізодів (подій) в історії Умані, коли місто перебувало у власності польських аристократів Потоцьких, які (інколи при використанні одних та тих самих джерел) висвітлюються по-різному. По-перше, це події 1768–1769 рр., відомі під назвами «антифеодальне національно-визвольне повстання», «Коліївщина», «селянська війна» тощо. По-друге, роль магнатів Потоцьких у розвитку міста, зокрема в економічній та соціокультурній сферах. По-третє, будівництво дивовижного парку «Софіївка». По-четверте, процес конфіскації Умані за участь Олександра Потоцького у листопадовому повстанні на користь Російської держави.

Конфлікт. З 1726 р. Уманщина переходить у власність потужної магнатської родини Потоцьких. Першим власником останньої став Станіслав Потоцький, котрий отримав Уманщину від Гелени Морштин (уродженої Калиновської). В 1732 р., після смерті Станіслава, його маєтки успадкував Францішек Салезі

Потоцький (1700–1772) – воєвода київський, староста белзький, якого називали «малим королем на Русі»¹.

Гайдамаки, котрі активно діяли на Правобережжі, кілька разів турбували польське населення Умані (1737, 1749–1750, 1757 рр.). Газета «Польський кур'єр» від 5 жовтня 1737 р. повідомляла, що вони, напавши на місто, забрали гроші й худобу, однак убивств не чинили. Військам не вдалося їм перешкодити, бо «ватаги малі, надто важко напасти на слід...». І надалі гайдамацькі загони неодноразово напали на маєтки Потоцького. Так, у 1755–1757 рр. було завдано значної шкоди уманській латифундії на загальну суму понад 120 тис. злотих².

Місто, розташоване неподалік від кордонів Речі Посполитої, Російської імперії та Туреччини, було центром управління магнетарії Потоцького. Всеволодний магнат прагнув перетворити місто на осередок міжнародної торгівлі. Біля міста була слобода козаків, звільнених від податків, які мали значні угіддя й отримували від Ф.Потоцького платню та одяг. З 2 тис. 600 чол. 300 по черзі ходили до Кристинополя (родової столиці) охороняти покровителя. Раз на рік графський комісар проводив спеціальний огляд їх полку під командуванням полковника Обуха, коли козаки під дзвони та звуки труб і литавр виносили з міста знамена, бунчуки та прапори. Після огляду комісар давав на їх честь бенкет³.

Про важливість уманських володінь для Потоцьких свідчить той факт, що у 1760 р. в місті, котре щойно отримало підтвердження магдебурзького права, було закладено фортецю, яка повинна була стати могутнім форпостом магнатської влади у регіоні. 28 березня 1761 р. спорудження фортеці (Старе місто) було урочисто завершено. Фортеця була розташована на пагорбі, мала дві брами – Новоміську та Раківську. Над ними були вежі, на котрих стояли гармати. З боку Лисої Гори в palisadі існувала таємна хвіртка, яка постійно охоронялася. Місто-фортецю з двох боків оточувала річка Уманка. З третього боку його боронив глибокий яр; передмістя (Нове місто) відокремлювалося від Старого безводним ровом та земляним валом, який навколо фортеці, а також двоповерховий будинок уманського комісара були захищені дубовим частоколом (палями). За фортечними мурами знаходилися будівлі монастиря та монастирської школи, костюл, церкви, синагога, ратуша, а також дерев'яні житлові будинки⁴.

Умань, у котрій на 1768 р. проживали 1128 українців (селян та міщан) і 301 єврей, напередодні повстання перетворилася також на місіонерський осередок греко-католицької церкви. В 1762–1763 рр. уніатський єпископ М. Рило, за сприяння Ф. Потоцького, заснував у місті семінарію для підготовки уніатських та «перепідготовки» православних священників. Вона функціонувала декілька місяців. Ця «місіонерська» діяльність завершилася посвятою 150 священників для церков Уманщини. Через два роки в місті Ф.Потоцьким було засновано василіанський монастир, а у 1766 р. – школу при ньому. Новоутворений міський духовно-освітній осередок існував за фінансової та моральної підтримки всемогутнього магната. Ректор монастиря І. Костецький насаджував греко-католицьку віру часто нехристиянськими методами, брав участь у переслідуваннях православних священників⁵.

А далі був 1768 рік... У журналі «Киевская старина» зазначалося: «Катастрофа 1768 г. служит как бы гранью, отделяющею бурный кровавый период в истории Умани от новейшего, мирного, когда последовало вторичное восстановление города и началось спокойное, уже не прерывавшееся его развитие»⁶.

Компроміс. Під час інкорпорації регіону до складу Російської імперії та у перші роки XIX ст. спостерігалася наступна ситуація: царська влада мирилася з тим фактом, що місто (дуже важливе в економічному, військовому та адміністративному планах), яке було центром повіту (з 1795 р.), перебувало у приватній власності. З одного боку, існували скарги уманців на власника. Так, будівництво в місті на початку XIX століття нової Свято-Миколаївської церкви гальмувалося управителем Потоцьких – Качковським, що змушувало місцевих жителів скаржитися до Київської духовної консисторії⁷. А з іншого, – було небажання вирішувати окремі питання. Канцелярія цивільного губернатора відмовила у клопотанні управителю Потоцьких про відкриття в місті нової аптеки у 1824 р.⁸

Були спроби перебрати його під державну юрисдикцію. В 1809 р. Софія Потоцька мала пристати на пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань до державної казни. Прецедент уже був, коли 1805 р. до казни за 783 668 руб. сріблом куплено м. Могилів Подільської губернії, але за своїми характеристиками (геополітичними та господарськими) воно менш вигідне, ніж Умань. Перевірка встановила, що річний прибуток – 191 145 злотих, або 28 671 руб. Сріблом – складається з наступних статей: коштів від посесії, панщини, чиншу, ставщини, зборів за продаж товарів тощо⁹.

З 172 шляхтичів графиня С.Потоцька отримувала чиншу за землю і будинки – 1997 злотих, грошового – 70, ставщини – 119 і від пасік – 207. Загальна сума платежів шляхти власнику міста становила 2393 злотих. Але не всі шляхтичі платили чинш, деякі були звільнені ще графом Потоцьким від них і володіли будинками без його сплати¹⁰.

Пожежа, що сталася влітку 1809 р., та замала ціна (трохи більше 500 тис. руб. сріблом), котру пропонував російський уряд, змусили графиню відмовитися від продажу міста до казни¹¹.

Не склалося, і російська адміністрація чекала ще більше двадцяти років. Після листопадового повстання, в якому взяв участь Александр Потоцький, Умань було конфісковано.

Першим, народженим в законному шлюбі Станіслава і Софії, був син Александр (1798–1868)¹². Почавши військову кар'єру з 14 класу (указ російського імператора від 15 листопада 1818 року), він вже через 10 років став полковником російської армії, взяв участь у війні з турками (1828–1829 рр.). Після відставки Александр оселився в Умані – своєму родовому маєтку, залишаючись найбільшим землевласником Уманського повіту¹³.

В місті за часів А.Потоцького було завершено будівництво римо-католицького костюлу, котре тривало досить довго. Освячення собору Успіння Пресвятої Богородиці відбулося 1826 р. Його вчинив єпископ Боровський 15 серпня¹⁴.

У списку 27 найповажніших поміщиків Київської губернії, який підписав генерал-ад'ютант Демидов 20 лютого 1826 р., за №14 значиться А.Потоцький¹⁵. У нього також

був конезавод, котрий знаходився в с. Бабанка. У 1830 р. завод витратив 2749 руб. сріблом, або 18 329 злотих, на утримання 113 кінських голів різних порід¹⁶.

Сповнений шляхетських імпульсів, молодий полковник Потоцький схилив голову перед образами польських патріотів. У Софіївському парку він наказав встановити статуї Т.Костюшка та наполеонівського генерала, племінника останнього польського короля Ю.Понятовського¹⁷. Перебуваючи під впливом сестри Софії, Александр під час повстання 1830–1831 рр. дав згоду на формування за власний кошт польського полку кінноти і передає на цю потребу 2000 червінців. Потоцький приїздить до Варшави, щоб спостерігати за процесом створення полку¹⁸.

Виїхати за кордон під час повстання А.Потоцькому вдалося на початку 1831 р. У листі з Кременця від 13 січня на ім'я губернатора Б.Княжніна він повідомляв, що після отримання ним паспорта в Одесі їде до своїх родичів, які перебувають у Відні. Про виїзд А. Потоцького до Австрії Княжнін доповів О.Бенкендорфу 30 січня 1831 р.¹⁹

Влітку того ж року в результаті обшуку будинку А.Потоцького було вилучено 132 одиниці різноманітної зброї, котру після опису відправили до київського арсеналу²⁰.

Конфіскація маєтків й іншої власності учасників повстання проводилася на підставі указів імператора Миколи I від 22 березня та 10 травня 1831 р. Перший зазначав, що необхідно «брать недвижимые имения мятежников в Западных губерниях в казну, на приращение инвалидного капитала», а другий визначав порядок їх прийняття до неї. Управління конфіскованими маєтками покладалося на губернські казенні палати²¹.

26 червня за розпорядженням міністра фінансів на маєтки повстанців було накладено секвестр. 10 серпня Київське губернське правління оголосило про секвестр маєтностей А.Потоцького²². На початку вересня до Умані направлено уповноваженого Київської казенної палати Й. Квітку з завданням перевірити, як відбувається опис маєтку графа, розпочатий 18 серпня. Особливу увагу при перевірці Квітка приділив «Софіївці». «Софиевский сад графа Потоцкого найден в первобытном состоянии. Постоянно при саде работает 30 человек, кроме сего, всякую весну отпускаются рабочие люди для чистки сада и прочего до 3000 человек обоего пола... Ежегодное содержание сада и всего в нем находящегося стоило в прошлом году 3500 рублей серебром». Далі у своєму звіті чиновник звернув увагу на можливість скоротити ці витрати до 2500 руб. сріблом²³.

До березня 1832 року управління маєтком під наглядом поліції здійснював колишній управитель А. Потоцького – В. Расевич. 13 березня того року воно було остаточно передано Київській казенній палаті, котра призначила уповноваженим по уманським маєтностям гвардії капітана Маркевича²⁴. Для управління будь-яким господарством, а тим більше таким великим магнатським маєтком, потрібен був негайний його облік, тому в 1833 р. розпочалася люстрація уманських володінь графа Потоцького²⁵. До утвореної 9 серпня Уманської ліквідаційної комісії ввійшли повітовий предводитель дворянства Ф. Рожицький, член земського суду та ін. Нагляд за її діяльністю доручався комісару Уманської повітової контори поручику Носачу-Носкову²⁶. Ліквідаційна комісія повинна була прийняти маєток Потоцького в казну, зробити його опис і ліквідувати борги з наявних коштів. Процес люстрації, тривав досить довго.

Взаємодія. Прикладами взаємодії різних етнічних спільнот в Умані можуть слугувати: 1) василіанська школа як джерело, з котрого розпочалася «українська школа

в польській літературі»; 2) безконфліктне співіснування в місті євреїв, поляків та українців у першій третині XIX ст.

Важливе місце в історії «української школи» займає василіанський монастир в Умані, бо саме тут у першій третині XIX ст. навчалися такі визначні постаті, як польські поети Йозеф Богдан Залеський (1802–1880), Міхал Грабовський (1804–1863), Северин Гошинський (1801–1876), етнограф Генріх Франциск Духінський (1817–1886), учасник польського національно-визвольного руху Ян Креховецький (1804 – після 1838), історик-славіст В.І.Григорович (1815–1876)²⁷.

Саме С.Гошинський (навчався у місті у 1815/1816 – 1819 рр.), М.Грабовський відповідно (1818–1819 рр.) та Й.Залеський (1812–1819 рр.) були ініціаторами створення при монастирі літературного гуртка, на засіданні котрого і були прочитані перші вірші представників «української школи» в польській літературі²⁸. «Власне, Умані судилося стати осередком «української школи» у польській літературі. Троє приятелів утворили літературний гурток «За-Го-Гра» і взялися за видання шкільного журналу, який мав засвідчити їхні художні симпатії. Була доба романтизму, а романтизм піднімав на щит ідею національної самобутності народів, давав сильний імпульс інтересові до історії, фольклору, іноземних мов... Богдан, Северин і Міхал захопилися українськими піснями, народними переказами з часів Гайдамаччини. (...) І хоч в Умані Грабовський прожив недовго, один лише навчальний рік (1818–1819), проте «уманський слід» у його творчості був чи не визначальним»²⁹.

Відомі ще два вихованці міського василіанського училища, представники «української школи» брати Гроза: Сильвестр Венжик (1793–1849) навчався тут у 1802–1809 рр. та Александр Кароль Гроза (1807–1875) – у 1817–1820 рр.³⁰

Окрім представників «української школи», у той час в училищі навчалися Й.Мяновський (1804–1879) – доктор медицини, громадський діяч, іменем котрого було названо польський фонд підтримки науки (1881)³¹, а також Я.К.Сенькевич (1792–1860) – відомий історик-біографіст і перекладач творів англійських та французьких літераторів, який разом з тим публікував вірші під іменем Кароля з Каліновки³².

В історії уманського монастиря та шкіл при ньому можна виділити чотири етапи³³:

- 1) 1765 – червень 1768 рр. – заснування останнього й навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому;
- 2) осінь 1768–1794 рр. – відродження монастиря і становлення навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому як центру освіти в регіоні;
- 3) 1796 – листопад 1830 рр. – розквіт уманського монастиря та шкіл при ньому;
- 4) листопад 1830 – березень 1834 рр. – призупинення діяльності освітнього осередку в монастирі та його остаточна ліквідація російським урядом.

1 (7) лютого того року Ф. Потоцький передав у повне володіння монастирю села Гереженівку й Маньківочку (Монастирок), котрі давали щорічний прибуток відповідно 3325 злотих і 1072 злотих. Загалом прибутки від двох сіл за рік становили п'ять тисяч злотих³⁴.

Фундація Потоцького про заснування монастиря пояснювала структурну побудову його. Кількість василіан-ченців не повинна була перевищувати 14 осіб: 4 місіонери, 4 або більше професорів (залежно від кількості учнів в училищі), вікарій, настоятель, духовники та проповідники, необхідні для священнослужіння. Магнат подарував ва-

силіанам також площу в Умані, на якій розташовувалися церква, школи й келії для мешканців монастиря, а у передмісті – фільварок, амбар, город. Окрім того, Ф.Потоцький передав василіанам 200 тис. злотих, котрі розподілено так: сто використано на заснування і благоустрій монастиря, а решту коштів було передано фундатору для подальшого приросту відсотків із капіталу. Пізніше, ці кошти було використано для фінансової підтримки монастиря³⁵. Організацію останнього доручили І.Костецькому. Саме в часи його керівництва було здійснено будівництво дерев'яного монастиря, костюлу та школи³⁶.

1768 р. – це рік, коли конституцією було затверджено фундацію Потоцького про уманський монастир. У вирі селянської війни 1768–1769 рр. василіанський осередок в Умані було розгромлено, основну масу вихованців на чолі з Костецьким вбито, а згодом монастир було відновлено.

22 жовтня 1772 р. помер фундатор монастиря, воєвода київський Ф.С.Потоцький. Вшановуючи пам'ять засновника, уманські василіани вісім днів дзвонили в монастирські дзвони, а потім три дні правили заупокійну месу³⁷.

До монастиря неодноразово приїздив син Салезі – Станіслав Фелікс (Щенни) Потоцький. У 1783 р. він був присутній на екзамені зі схоластичної філософії (яка передбачала формальне сухе мислення, примирення віри з розумом). З 1782 по 1787 рр. монастир відвідали повноважний міністр у Польщі, генерал-фельдмаршал князь М.В.Репнін, маршалок Великого князівства Литовського І. Потоцький, гетьман Ф. Браницький. Цих поважних гостей зустрічали і проводжали дуже помпезно, вихованці показували «театральні діалоги», а потім супроводжували їх до міста Буки (давнього володіння Потоцьких)³⁸.

За описом Умані 1801 р., василіанський кляштор із кам'яною церквою, котру було збудовано в 1790 р.³⁹, мав 19 монастирських служителів⁴⁰. У той самий час у школі при ньому, яка вважалася однією з найкращих на Правобережжі, навчалися 263 учні⁴¹.

На період розквіту уманського василіанського монастиря й шкіль при ньому припадає час навчання відомої трійки С. Гошинського, Б. Залеського та М. Грабовського. В.Гнатюк так описав ту добу: «Роки перебування в Умані для Гошинського були цілою епохою його ідейного й літературного розвитку. Він став одним із активних учасників і проводирів літературних інтересів школярської молоді спільно із своїми новими близькими друзями Богданом Заліським і Мих. Грабовським. Молодь читає нову літературу, стежить за періодичними виданнями і виявляє самостійний літературний хист. Із шкільної доби Гошинському належить надрукована «Duma na gruzach ojczyzny». Мих. Грабовський 1816 р. покинув товаришів, перейшовши до Одеського рішельєвського ліцею, а 1819 р. залишили школу Гошинський і Заліський, не закінчивши її через конфлікт із префектом кс. Скибовським»⁴².

1816 року в школі навчалися 448 учнів⁴³. У 1830 р. уманське повітове василіанське училище перебувало під наглядом директора Київської гімназії.

Російська адміністрація розглядала пропозицію про поступову русифікацію школи. Так, згідно з проектом Левена служителям з Умані рекомендували взяти російських викладачів із Харкова, тоді вони могли б залишитися в своєму кляшторі, якщо ж відмовляться – треба закрити їх школу⁴⁴.

Ректор Скибовський (у 1840 р. перейшов у православ'я) ознайомив учнів та ченців з цим документом. У квітні 1831 р. за участь у повстанні було арештовано одного ченця, прізвище та ім'я котрого встановити не вдалося⁴⁵. Ректора викликали до Санкт-Петербурга з вимогою надати пояснення щодо участі учнів старших класів училища в польському повстанні⁴⁶. Восени 1831 р. уманський василіанський монастир російські війська перетворили на в'язницю для підозрюваних в участі у польському повстанні⁴⁷.

Наприкінці 1831 р. села Гереженівка і Монастирок, що належали монастирю, були конфісковані до казни, а в 1832 р. закрито й сам монастир. 5 березня 1834 року його було остаточно ліквідовано⁴⁸.

У 1796–1805 рр. в околицях Умані, яка постійно розвивалася, було закладено парк «Софіївка». Це диво було створене генієм Л.Метцеля, фінансами С.Щ.Потоцького та працею сотень українських селян на честь грекині Софії⁴⁹.

Співіснування українців, поляків і євреїв в Умані доби Потоцьких, коли ця територія стала російською, вже не проявлялося в таких кривавих формах, як у 1768 рр.

У перший період російського панування, після 1793 р., створювалася видимість прихильності до євреїв. В офіційному іменуванні слово «жид», у котрому відчувалася зверхність, було витіснене нейтральним терміном «єврей». Відповідно до реформ 1775 р. вся людність, яка займалася ремеслом та торгівлею, була поділена на стани: виділялися три купецькі гільдії (за майновим станом) і утворювалися окремі стани – міщан і «громадян». Єврейське населення, згромаджене в містах і містечках, зараховували до міщан, а найбагатших його представників записували до купецтва. Царська політика частково була сприятливою щодо єврейської спільноти й створювала теоретичні можливості для її участі у міських органах управління. На практиці ж зміна політичної ситуації створила нові правові та адміністративні реалії, до котрих єврейська людність змушена була пристосовуватися. Однією з них була межа осілості, початки якої сягають 60-х рр. XVIII ст. Заборона поселення євреїв діяла на більшості території Росії. Після другого і третього поділів Речі Посполитої числена єврейська людність була змушена жити в межах осілості, котра охоплювала колишню територію Речі Посполитої, Полтавську й Херсонську губернії.

Російські закони також забороняли євреям мешкати на селі та купувати землю. Ця заборона діяла в Росії у 1804 р., згідно з «Положеннями про облаштування євреїв». Тому останні на початку XIX ст. стали селитися тільки в містах і містечках. Втім, інший указ допускав утворення єврейських землеробських колоній у південних губерніях⁵⁰.

У 1825 р. було видане загальне положення, яке забороняло оренду маєтків євреями. Під тиском обставин вони спрямували свою активність в інших напрямках: оренда млинів, посередництво у торгівлі збіжжям та продаж промислових товарів⁵¹.

Впродовж XIX ст. із збільшенням загальної чисельності мешканців в Уманському повіті спостерігалася зростання частки єврейського населення. У зв'язку із запровадженням обмежень 1804 р. більшість його загалу концентрувалася у повітовому центрі або містечках.

У 1797 р. в Умані проживали 1517 мешканців, із них – 1381 єврей. Ревізія, проведена 1847 р., зафіксувала, що: в однойменному повіті за звітністю мешкали 8769 євреїв. Найбільшою була їхня громада в Умані – 4333 особи⁵².

«Положення» 1804 р. регулювало й релігійні питання. За євреями зберігалася свобода релігії. Було скасовано право кагалів і рабинів застосовувати публічні покарання для віруючих. Це обмеження викликане посиленням протистояння в іудейському середовищі. Релігійний розкол, пов'язаний зокрема з діяльністю хасидів, був серйозною проблемою, тому останнім було дозволено відкривати власні синагоги та мати своїх рабинів. Слід зазначити, що обраних на три роки рабинів, котрі перебували на утриманні єврейської общини, затверджували губернські органи влади⁵³.

На початку XIX ст. Умані судилося відіграти важливу роль у розвитку єврейської культури й релігійного життя. Події цього періоду вплинули на історичну долю міста.

На зламі XVIII–XIX ст. в місті було збудовано велику хоральну синагогу, яка збереглася до наших днів (на території заводу «Мегомметр»).

Синагога хасидів, що розташовувалася поруч із нею, була центром, навколо якого гуртувалися послідовники вчення цадика благочестивого Нахмана (1772–1810) з Брацлава. У 1810 р. останнього поховано в Умані. Він був правнуком рабина Ізраїля – засновника хасидського руху (одного із суспільних і духовних напрямків іудейського віросповідання). Нахмана було зараховано до сонму святих.

У серпні 1802 р. цадик відвідав уманське єврейське кладовище, де були поховані жертви 1768 р. Він був вражений трагічними картинами життя євреїв в часи повстання під проводом Залізняка та Гонти й заповів поховати його на цьому цвинтарі⁵⁴.

Всесвіт рухається і вдосконалюється, вважав цадик Нахман, а Бог присутній в усьому, навіть у злі, що твориться людиною. Основою етичної поведінки хасида він вважав простий спосіб життя, відвертість та щирість. Теологічні й художні твори Нахмана свідчать про його літературний талант, який рокрився в написанні коротких містико-релігійних оповідань, казок, легенд і віршів. Але їх може збагнути тільки людина, котра добре знає Тору та іншу теологічну літературу⁵⁵.

У травні 1810 р., після того, як пожежа знищила будинок Нахмана в Брацлаві, він переїздить до Умані. Тяжко хворий на туберкульоз, він прожив в Умані п'ять місяців. 16 жовтня 1810 р. Нахман помер, і його поховали, як він того бажав, на уманському єврейському кладовищі⁵⁶.

Таким чином, проаналізувавши період в історії Умані, коли місто перебувало у власності польського аристократичного роду Потоцьких, підсумовуємо:

1) Понад сто років містом володіли й управляли п'ять осіб з роду магнатів Потоцьких: 1726–1732 рр. – Станіслав; 1732–1772 рр. – Францішек Салезі; 1772–1805 – Станіслав Щенснї; 1805–1817 рр. – від імені свого сина Александра управляла Софія; 1817–1832 рр. – Александр;

2) Історично в той період місто перебувало у складі двох держав – Речі Посполитої і Російської імперії, «водорозділом» між ними є події 1793 р.;

3) В історії міста доби Потоцьких бачимо переплетення подій, котрі в польській, єврейській чи українській історіографії трактуються по-різному (наприклад, 1768 р.);

4) Російська влада тривалий час мирилася з тим фактом, що місто перебувала в приватній власності, й використала першу-ліпшу нагоду конфіскувати його до державної скарбниці;

5) Поліетнічний склад населення Умані, як і більшості міст Правобережної України, був фактором, що створював умови для співіснування на одній обмеженій

території різних конфесій: християнства – православної, римо-католицької та греко-католицької конфесій, а також іудаїзму;

б) Попри неможливість чітко визначити, якою була Умань – територією конфлікту, компромісу чи взаємодії – можемо констатувати те, що саме з добою Потоцьких асоціюються пам'ятки, що визначають непересічність цього міста: василянський монастир зі школою, дивовижний парк «Софіївка» й місце паломництва брацлавських хасидів – могила цадика Нахмана.

¹ Ди. детальніше: *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z Pamiętnika klasztornego 1766–1787 i z innech źródeł zebrał i zestawil Jan Czernecki.* – Kraków, 1939.

² Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. док. – К., 1970. – С.97,133,137,140, 200,254; Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини. – К., 1993. – С.164; Гайдамацький рух на Уманщині. Коліївщина 1768 року: Хрестоматія. – К., 2002. – С.18.

³ Историческое обозрение городов Киевской губернии с их окрестностями. г. Умань // Киевские губернские ведомости. – 1846. – № 26. – С.239–240; *Т-ий К.И.* Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1882. – Т.IV. – С.391–392.

⁴ *Смоктий А.Г.* Умань // Киевская старина. – 1882. – Т.IV. – С.425; *Храбан Г.Ю.* Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. – К., 1989. – С.36, 61–62.

⁵ Там само; *Трипольский А.* Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 9. – С.203; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.464; Там само. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.58; *Кривошея І.І., Близнюк І.В.* Уманський базилианський монастир (1765–1834 рр. // *Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.В.* Уманщина в етно-політичній історії України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1998. – С.9.

⁶ *Т-ий К. И.* Указ. соч. – С.392–393.

⁷ *Кузнець Т. В.* Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія. – К., 2006. – С.105.

⁸ *Кривошея І.* Уманські маєтки Александра Потоцького // *Pamiętnik Kijowski.* – Т. 8. – Kijow; Olsztyn, 2006. – S. 163.

⁹ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2. – Оп.3. – Спр.2164. – Арк.39–43, 63 зв.

¹⁰ Там само. – Арк.35,58 зв.

¹¹ Там само. – Арк.81; ЦДІАК України. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.1758. – Арк.36,58–59.

¹² *Z y c h l i ń s k i T.* Złota księga szlachty Polskiej. Rocznik XIV. – Poznań, 1893. – S.61.

¹³ *Konarska B. Potocki Aleksander* // *PSB.* – Т. XXVIII/1. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S.759–760; *Rostworowski E. Potocki Stanislaw Szczęśny (Feliks)* // *PSB.* – Т. XXVII/4. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984–1985. – S.759; ЦДІАК України. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.1440; Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.664. – Арк.8.

¹⁴ ДАКО. – Ф.2. – Оп.231. – Спр.608; *Кочережко Я.М.* Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349. – Арк.20.

¹⁵ *Багалій О.* Матеріяли до історії декабристського руху в Україні // Нариси з соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України. – Т.1. – К., 1932. – С.320–321.

¹⁶ ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.4007. – Арк.7.

- ¹⁷ *Lojek J.* Potomkowie Szczęsnego: Dzieje fortuny Potockich z Tylczyna. – Lublin, 1988. – S.83–84.
- ¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.36.
- ¹⁹ Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.734.
- ²⁰ Там само. Оп.2. – Спр.1066. – Арк.247–248.
- ²¹ Там само. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.8.
- ²² Там само. – Спр.25. – Арк.183.
- ²³ Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.1066. – Арк.248–248зв.
- ²⁴ Там само. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.128–129.
- ²⁵ ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.5930-5931.
- ²⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.66. – Спр.1736. – Арк.75,50.
- ²⁷ *Кочережко Я. М.* Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349. – С.16.
- ²⁸ *Павленко М.* Базилянський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня.
- ²⁹ *Панченко В.* Пантелеймон Куліш в „Абботсфорді” // День. – 2002. – 14 грудня.
- ³⁰ Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. – К., 1988. – Т.І.: А–Г. – С.500.
- ³¹ *Beauvois Daniel.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. – Т.ІІ. Szkoły podstawowe i średnie. – Lublin, 1991. – S.194.
- ³² Wspomnienia. (1819–1823). Pamiętniki Franciszka Kowalskiego. – Kijów; Warszawa, 1912. – S.95.
- ³³ Детальніше див.: *Кривошея І., Близнюк І. В.* Уманський базилянський монастир (1765–1834 рр.) // Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – К., 1998. – С.6–35; *Кривошея І., Тищенко Т., Зелінська О.* Сторінки історії Уманського василянського Київські полоністичні студії. “Українська школа” в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. – Том. VII. – К., 2005. – С.180–192.
- ³⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.464; Там само. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.58; *Храбан Г.Ю.* Вказ. праця. – С.62; Акты Уманского базилианского монастыря: “De statu fundationis” – цит. за *Трипольский А.* Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 9. – С.203, 207.
- ³⁵ Там само. – С.206; Материалы для истории народного образования // Киевская старина. – 1882. – Т.ІІ. – С.485; Уманская резня... – С.16.
- ³⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.469.
- ³⁷ Уманская резня... – С.16.
- ³⁸ *Кочережко Я. М.* Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349. – С.14.
- ³⁹ Там само. – С.15–16.
- ⁴⁰ Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.ІІ. – №3350. – Арк.1–2 зв.
- ⁴¹ Там само. – Ф.ІІ. – №19517. – Арк. 3зв.
- ⁴² *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3–х книгах. Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К., 1994. – С.267.
- ⁴³ *Гнатюк В.* Попередник Шевченкових „Гайдамаків” // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник. – К., 2003. – С.156–157.
- ⁴⁴ *Beauvois Daniel.* Op.cit. – S.194.
- ⁴⁵ Ibidem. – S.195.
- ⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1080. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1–3.
- ⁴⁷ Див. Киевская старина. – 1892. – Т.XXXVIII. – С.166.

- ⁴⁸ ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.3360. – Арк.104.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк. 469.
- ⁵⁰ Див. детальніше: *Косенко І.С., Храбан Г.Ю., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф.* Дендрологічний парк Софіївка. – К., 1996.
- ⁵¹ *Щербак Н.О.* Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. // УІЖ. – 2004. – №6. – С.17,22.
- ⁵² *Самарцев І.Г.* Євреї на Україні на початок XX ст. // УІЖ. – 1994. – №4. – С.24.
- ⁵³ *Кузнець Т.В.* Єврейське населення Уманського повіту в XIX столітті // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.5. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003. – С.28.
- ⁵⁴ *Щербак Н.О.* Вказ. праця. – С.20.
- ⁵⁵ *Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.* Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. – Вып.2.: Подолия. – Санкт-Петербург. – 2000. – С.156,159.
- ⁵⁶ *Баніт А., Зарубинський О.* Нахман Брацлавський і Брацлавські хасиди // Людина і світ. – 1994. – №7. – С.31; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.269–270.
- ⁵⁷ *Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.* Указ. соч. – С.166–167.